

Н.Ш. КАЛИЕВА¹, Қ.М. ӘШІРХАНОВА², Ж.К. СҮЙІНЖАНОВА³

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nurgulkaliev@mail.ru

²PhD, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Атырау қ.), e-mail: ashirkhanovak@gmail.com

³филология ғылымдарының кандидаты,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz

ТҮРКІ ЛИНГВОМӘДЕНИ КЕҢІСТІГІНДЕГІ «АНА» КОНЦЕПТІСІ (түркі жұртына ортақ прецедентті есімдер негізінде)

Аңдатпа. Түркі әлеміне қатысты зерттеулер жылдар өткен сайын қарқынды зерттелуде. Бұл зерттеулер көне дәуірден бүгінге дейінгі тіл мен әдебиеттің, тарихтың, мәдениеттің жаңа қырларын ашып, бір-бірімен сабақтастықта жүргізіліп келеді. Зерттеу нысанымызға айналып отырған «Ана» концептісі тарихи әрі базалық концепт. Тарихтан күні бүгінге дейін маңыздылығын жоймаған осы концептті репрезенттеуші түркі тілдеріндегі прецедентті есімдердің лингвомәденитанымдық ерекшеліктерін қарастыру зерттеуіміздің өзектілігін дәйектейді. Түркі халықтарындағы ананың маңызы мен орны ерекше. Зерттеу жүргізу үшін алдымызға прецеденттік феномен, прецеденттік есім, концепт ұғымдарының мазмұнын аша отырып, түркі халықтарындағы «Ана» концептісін бейнелейтін прецедентті есімдерді анықтап, олардың прецедентті есім деңгейіне көтерілуіне негіз болған жағдаяттарды талдап көрсету, түркі халықтарының тілдік санасындағы когнитивті базада «Анаға» қатысты орын алған прецедентті есімдердің мазмұнын ашатын ақпараттар мен фактілерді анықтау, сондай-ақ, анаға қатысты прецеденттерді лингвотанымдық және лингвомәдени ерекшелігіне байланысты жіктеу (түркі халықтарына ортақ мифтік прецеденттер, діни прецеденттер, тарихи прецедентті есімдер) сияқты міндеттерді қойдық. Мақсатымыз жоғарыда аталған міндеттерді орындау арқылы түркі халықтарында «Анаға» қатысты прецедентті есімдерді анықтап, туыстас тілдер арасында салыстырмалы талдау жүргізе отырып, мәдени-танымдық байланыстарын ашып көрсету. Зерттеу нәтижесінде түркі тілдеріндегі анықталған прецеденттердің лингвомәденитанымдық ерекшеліктері салыстырылды. Прецедентті есімдердің тууына ұйытқы болған жағдаяттар талданды. Сондай-ақ прецедентті есімдер дифференциалды белгілеріне байланысты жіктелді. Түркі халықтарының түбірі бір болғанымен, менталитеті мен мәдениетінде өзгешеліктер кездесіп тұрады, сондықтан да осы халықтардың танымында когнитивтік базасында қалыптасқан прецеденттер олардың мәдениеті мен танымының тілдегі көрінісін сипаттайды. Бұл өз кезегінде зерттеуіміздің маңыздылығын көрсетеді.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Калиева Н.Ш., Әшірханова Қ.М., Сүйінжанова Ж.К. Түркі лингвомәдени кеңістігіндегі «Ана» концептісі (түркі жұртына ортақ прецедентті есімдер негізінде) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №1 (131). – Б. 76–90. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.07>

***Cite us correctly:**

Kaliev N.Sh., Ashirhanova Q.M., Suinjanova J.K. Turki lingvomadeni kenistigindegi «Ana» konceptisi (turki jurtyna ortaq precedentti esimder negizinde) [The Concept of “Mother” in the Turkic Linguocultural Space (Based on Precedent Names Common to the Turkic People)] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №1 (131). – B. 76–90. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.07>

Кілт сөздер: түркі тілдері, концепт, прецедентті есім, түркілік дүниетаным, лингвомәдениеттану, түркі әлемінің тілдік бейнесі.

N.Sh. Kaliyeva¹, K.M. Ashirkhanova², Zh.K. Suyinzhanova³

¹*Senior Lecturer of Kazakh National Women's Teacher Training University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: nurgulkaliyeva@mail.ru*

²*PhD, Senior Lecturer of Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov
(Kazakhstan, Atyrau), e-mail: ashirkhanovak@gmail.com*

³*Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor
of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz*

The Concept of “Mother” in the Turkic Linguocultural Space (Based on Precedent Names Common to the Turkic People)

Abstract. Research related to the Turkic world is being explored more and more intensively every year. These studies reveal new aspects of language and literature, history, and culture from ancient times to the present day and are carried out in continuity with each other. The concept of “Mother”, which serves as the object of our research, is a historical and basic concept. Consideration of the linguistic and cultural features of precedent names in the Turkic languages, representing this concept, which has not lost its meaning from ancient times to the present day, confirms the relevance of our exploration. The meaning and place of the mother among the Turkic peoples are special. To conduct the research, we have to reveal the content of the concepts of the precedent phenomenon, precedent name, and concept, identify precedent names representing the concept of “Mother” among the Turkic peoples, analyze the situations underlying their development to the degree of precedent name, identify information and facts that reveal the content of precedent names associated with the concept of “Mother” in the cognitive base of the linguistic consciousness of the Turkic peoples. We also set such tasks as classifying the precedents associated with the “Mother” according to their linguo-cognitive and linguoculturological features (mythical precedents, religious precedents, and historical precedent names common to the Turkic peoples). Our goal is to identify cultural and cognitive connections among the Turkic peoples, and precedent names associated with the “Mother”, by completing the above tasks and conducting a comparative analysis between related languages. As a result of the study, the lingua-cognitive features of the precedents identified in the related Turkic languages were compared. The circumstances that led to the birth of precedent names were analyzed. Precedent names have also been classified according to their distinguishing features. Even though the roots of the Turkic peoples are the same, there are differences in their mentality and culture, therefore, the precedents formed in the cognitive knowledge base of these peoples describe the expression of their culture and knowledge in the language. This, in turn, indicates the importance of our research.

Keywords: Turkic languages, concept, precedent name, Turkic worldview, linguoculturology. language picture of the Turkic world.

Н.Ш. Калиева¹, К.М. Аширханова², Ж.К. Суинжанова³

¹*старший преподаватель Казахского национального женского педагогического университета
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: nurgulkaliyeva@mail.ru*

²*PhD, старший преподаватель Атырауского государственного университета
имени Х. Досмухамедова*

(Казахстан, г. Атырау), e-mail: ashirkhanovak@gmail.com

³*кандидат филологических наук, и.о.доцента*

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz*

Концепт «Мать» в тюркском лингвокультурном пространстве (на основе прецедентных имен общих для тюркских народов)

Аннотация. Исследования, связанные с тюркским миром, всё более интенсивно изучаются с каждым годом. Эти исследования раскрывают новые стороны языка и литературы, истории и культуры с древнейших времен до наших дней и проводятся в преемственности друг с другом. Концепт «Мать», который служит объектом нашего исследования, является историческим и базовым концептом. Рассмотрение лингвокультурологических особенностей прецедентных имён в тюркских языках, репрезентирующих это понятие, не утратившее своего значения с древнейших времен до наших дней, подтверждает актуальность нашего исследования. Значение и место матери у тюркских народов особенное. Для проведения исследования нам предстоит раскрыть содержание понятий прецедентное явление, прецедентное имя, концепт, выявить прецедентные имена, репрезентирующие концепт «Мать» у тюркских народов, проанализировать ситуации, лежащие в основе их становления на степень прецедентного имени, выявить информации и факты, раскрывающие содержание прецедентных имён, связанных с концептом «Мать» в когнитивной базе языкового сознания тюркских народов. Мы также ставим такие задачи, как классификация прецедентов, связанных с «Матерью» по своим лингвокогнитивным и лингвокультурологическим признакам (мифические прецеденты, религиозные прецеденты и исторические прецедентные имена, общие для тюркских народов). Цель – выявить культурно-когнитивные связи у тюркских народов, и прецедентные имена, связанные с «Матерью», выполнив вышеуказанные задачи, а также проведя сравнительный анализ между родственными языками. В результате исследования были сопоставлены лингвокогнитивные особенности прецедентов, выявленных в родственных тюркских языках. Проанализированы обстоятельства, приведшие к рождению прецедентных имен. Прецедентные имена также были классифицированы в соответствии с их отличительными признаками. Несмотря на то, что корни у тюркских народов едины, существуют различия в их менталитете и культуре, поэтому прецеденты, сформировавшиеся в когнитивной базе знаний этих народов, описывают выражение их культуры и знаний в языке. Это, в свою очередь, свидетельствует о важности нашего исследования.

Ключевые слова: тюркские языки, концепт, прецедентное имя, тюркское мировоззрение, лингвокультурология, языковая картина тюркского мира.

Кіріспе

«Ана» іргелі категориясы мәдениеттің, қоғамның, тіпті тарихтың негізгі ұғымы болып табылады. Ана ұғымы көптеген ғылым саласының зерттеу нысанына айналып отыр. Соның ішінде лингвистикада да әр қырынан зерттеліп келеді. Зерттеу нысанымыздың өзегі «Ана» тілдік бірлігі.

Бұл зерттеу жұмысы түркі халықтарының танымындағы «Ана» концептісін репрезенттеуші прецедентті есімдерді анықтауға арналды. Түркі халықтарының ұлттық тарихында олардың әлемге танылуына, дамуына себепкер болған «Ана – тұлғалар» көптеп кездеседі. Осы «Ана-тұлғалар» әртүрлі жағдаяттар арқылы халық санасында сақталып, адалдық, махаббат, батырлық, мейірім эталоны ретінде прецеденттік есім болып қалыптасып сақталған.

Жалпы прецедентті феномендерді зерттеуге деген ғалымдардың қызығушылығы жыл өткен сайын артып келеді. Сондай-ақ, прецеденттік теориясы тіл білімінің лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, коммуникативті лингвистика сияқты іргелі салалары бойынша ғылыми еңбектер жүргізіп жүрген ғалымдардың да назарын өзіне аударды.

Прецеденттік зерттеу теориясы үнемі жаңа фактілермен толықтырылып отырады, алайда түркі лингвомәдени кеңістігінде осы халықтарға ортақ прецедентті есімдер күні бүгінге дейін жіктеліп, зерттелмеген, сондықтан да зерттеу үшін таңдалған тақырып өзекті болып табылады.

Түркі халықтары үшін ана – құндылық. Барлық қасиеттісі, киелісі, тазалығы мен пәктігі, адалдығы мен адамдығы ана ұғымымен байланысты. Ана ұғымынан бастау алады, ана ұғымымен тұйықталады.

Тарихқа көз жүгіртер болсақ, түркі халықтары ананың қоғамдағы орнын ерекшелеу үшін оны отбасының ырысы, құты, жылуы, ұйытқысы ретінде таныған. Бала тәрбиелеу арқылы сапалы қоғам қалыптастыруда үлес қосатын басты адам. Л. Гумилев: «Түркілер әйелдерді сал серілердей өте ерекше құрметтейтін. Баласы үйге кіргенде алдымен анасына иіліп амандасады, содан кейін барып әкесіне сәлем берген. Ескі Орхон жазуында да ордада апа, қарындастары қалып қойып, оларға ажал қаупі төнгенде, Күлтегіннің оларды жанқиярлықпен қорғап қалғаны зор шабытпен жырланады... Түркілерде анасының шыққан тегіне айырықша мән берілген» – деп тұжырымдаған [1, 52-б.].

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу жұмысының негізгі бөліміне көшпес бұрын, отандық және шетелдік ғалымдардың прецедентті атаулар және прецедентті феномендер ұғымдарына талдау жасалды.

Зерттеудің негізгі нысаны – «Ана» концептісін репрезенттеуші түркі халықтарына ортақ прецедентті атаулар. Прецедентті атаулар: «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі», «Қазақ әдеби тілінің сөздігі», «13 ғасырға дейінгі түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі», «Диуани-лұғат ат-түрік» сөздіктерінен, сонымен қатар мифтік аңыздар, тарихи оқиғалар және діни аңыздардан іріктелді.

Түркі халықтарына ортақ прецедентті атаулардың анықталуы мен жіктелуін дәлелдеу мақсатында сараптамалық топ құрылды. Сарапшыларға қазақ, түрік, ағылшын тілдерінде прецедентті атауларға қатысты 11 сұрақтан тұратын сауалнама ұсынылды.

Нәтижелерді талдау мақсатында түркология, когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану, прагмалингвистика бағыттары бойынша зерттеу жүргізіп жүрген ғалымдардан тұратын сарапшылар таңдалды және зерттеуге қатысуы туралы арнайы ақпараттандырылғаны жайлы келісімін берді.

Сараптамалық талдау жұмысына барлығы 30 бен 68 жас аралығындағы 51 ақпарат беруші респондент-сарапшы қатысты: Түркиядан 8, Өзбекстаннан 2, Қырғызстаннан 1, Башқұртстан Республикасынан 1, Татарстан Республикасынан 1, Саха Республикасынан 1, Түркіменстаннан 1, Әзірбайжаннан 1 және Қазақстаннан 35. Түркі халықтарына ортақ «Ана» ұғымын репрезенттеуші мифтік прецеденттік есімдер, діни прецеденттік есімдер, тарихи прецедент есімдерді анықтау үшін диахрондық зерттеу әдісі қолданылды.

Зерттеуімізде түркі халықтарына кеңінен танымал анаға қатысты мәдени атауларды, яғни прецеденттерді анықтауға, сондай-ақ олардың тасасына жасырынған ұлттық белгілерін сипаттауға бағытталды.

Зерттеуіміздің нәтижесінде түркі халықтарына ортақ анаға қатысты прецедентті есім атаулар жүйеленді, сондай-ақ осы лингвомәдениеттердің әрқайсысына тән белгілері анықталып, прецеденттің сипаттамасы берілді.

Сонымен қатар, түркі халықтарына ортақ прецеденттердің түркі дискурсындағы қызметінің ерекшеліктеріне де тоқталып өттік.

Талдау мен нәтижелер

Ресейлік ғалымдардың прецеденттік теориясына қатысты еңбектерін сараптай отырып, орыс тіл білімінде ең алғаш прецеденттік терминін (прецедентті мәтін) өзінің тілдік тұлға теориясы аясында Ю.Н. Карауловтың қолданғандығына көз жеткізіп отырмыз [2, 120-б.].

Ал, Д.Б. Гудков, В.В. Красных, И.В. Захаренко және Д.В. Багаева прецедентті мәтінді прецедентті феноменнің тек бір бөлшегі ретінде қарастырып, прецедентті феноменді мәтіннің түпнұсқасына сүйенуді негіздей отырып, прецедентті мәтіндер, прецедентті есімдер, прецедентті айтылымдар, прецедентті жағдаяттар деп жіктеуді ұсынады [3, 57-б.].

Осы теорияға сүйене отырып, біз өз зерттеуімізде прецеденттік феномен теориясынан прецедентті есімдерді жеке алып қарастыруды жөн көрдік.

Прецедентті есімдердің қалыптасуы, оны сипаттайтын прецедентті жағдаят немесе прецедентті мәтінмен тікелей байланысты. Г.Г. Слышкиннің пікіріне сүйенетін болсақ, прецедентті мәтін әрқашан өзінің құндылығымен ерекшеленетін әлеуметтік-психологиялық құрылым болып табылады және ол концептіні қалыптастырады. Ал, концепт болу үшін белгілі бір халықтың танымынан орын алып, үлкен мәнге ие болуы керек [4, 59-б.].

В.В. Красных прецеденттік теориясын лингвомәдениеттану және этнопсихология аясында зерттеп, бұл теорияның даму бағытын мәтіндік арнадан когнитивті арнаға бұрған. Сондай-ақ, прецеденттік есімдерге төмендегідей анықтама береді: «Прецедентті атау дегеніміз – 1) әдетте, прецеденттердің қатарында болатын белгілі мәтінмен немесе 2) ана тілінде сөйлейтіндерге кеңінен белгілі жағдаймен байланысты жеке есім, прецедент, 3) белгілі бір қасиеттердің кейбір стандартты жиынтығын көрсететін символдық атау». «Әдетте, прецеденттер қатарына жататын кеңінен танымал мәтінмен немесе ана тілінде сөйлейтіндерге кеңінен белгілі прецедент ретінде әрекет ететін жағдаймен байланысты жеке атау, белгілі бір қасиеттердің кейбір анықтамалық жиынтығын көрсететін атау-таңба» - деген пікірді ұстанады [5, 87-б.].

Бұқаралық аппарат құралдарында кездесетін прецедентті есімдерге зерттеу жүргізген Е.А. Нахимова «Прецеденттік атаулар – бұл әлемнің ұлттық бейнесінің маңызды құрамдас бөлігі, ол халық санасындағы шындықты стереотиптеуге және бағалауға, әлемнің ұлттық бейнесін қалыптастыру мен дамытуға, жаһандық өркениет шеңберінде және жалпыадамзаттық құндылықтарды ескере отырып, ұлттық мәдениетпен, ұлттық дәстүрлермен таныстыруға ықпал етеді» – деген тұжырым жасайды [6].

Отандық лингвистикада прецеденттік теориясына қатысты зерттеулер жүргізген Г.Б. Мадиева «Прецеденттік атаулар, ең алдымен, тарихи тұлғаға, саяси қайраткерге, географиялық шындыққа, халық үшін белгілі бір құндылығы бар кеңінен танымал шығармаға, сондай-ақ ана тілінде сөйлейтіндерге кеңінен белгілі нақты жағдайға байланысты жеке атауларды білдіреді. Мұндай атаулар коммуникацияда қайталанады, белгілі бір ассоциацияларды тудырады. Сөйлеудегі прецеденттік атауды өзектендіру кезінде сөйлеушілерде осы құбылыс туралы белгілі бір ұлттық анықталған идеялар пайда болады, олар қоғамдық ұлттық когнитивтік кеңістікте сақталады», – деп топшылайды [7, 12-б.]. С.Қ. Иманбердиева мен Н.Ж. Егізбаеваның пайымдауынша, прецеденттік есім – көпшілікке кеңінен танымал, қолданылу ерекшелігі бар, түпнұсқа-мәтінмен байланысы (немесе байланысы болмауы), трансформация жасалу ерекшелігі бар оним [8, 78-б.].

Жоғарыда прецедентті есімдерге берілген ғалымдардың анықтамаларын сараптай келе, біз прецедентті есімді «Белгілі бір халықтың мәдениетімен, тарихымен тығыз байланыста, жалпы адамзат баласының немесе белгілі бір этнос өкілдерінің когнитивті санасында өзіндік ерекшелігімен сақталып, тілдік санасында көрініс тауып, бейнеленген есімдер» – деп пайымдаймыз.

Көп жағдайда прецедентті есімдерді анықтау белгілі бір тілдік бірліктердің басымдық танытып, алдыңғы қатарға шығуы арқылы анықталып жатады. Біздің зерттеу жұмысымызға

негіз болған прецедентті есімдердің барлығының прецедентті есім болып қалыптасуына негіз болған жағдаят-фактілер болғандықтан, біз прецеденттік есімдерді олармен байланысты оқиғалар мен жағдаяттар арқылы анықтауды жөн көрдік. Өйткені түркі халықтарының ерекшелігі тарихы мен мәдениетінің тоғысуы арқылы танылады. Осы пікірімізді дәйектей түсу үшін В.В. Немированың: «Прецеденттік құбылыстар мәтінде тарихи оқиғалар мен тұлғаларды, мифологияны, өнер, әдебиет ескерткіштерін, ауызша халық шығармашылығы туындыларын бағалау мен қабылдаудағы ұлттық мәдени дәстүрлерді көрсетеді» – деген пайымына қосыламыз [9, 81-б.]. Түркілік дүниетаным исламнан бұрынғы тарихи, мәдениеттік қабаттардағы тілдік, ділдік және ойлау құндылықтарының жиынтық болмысы ретінде ерекшеленеді. Сондай-ақ, жіктеу барысында стереотиптік прецедент есімдердің ұлттық және мәдени ерекшеліктеріне арналған төмендегі зерттеу жұмысындағы прецедентті есімдердің жіктелімін де назарға алдық.

А. Мурзинова және т.б. ғалымдардың пайымдауынша: ұлттың рухани әлемі мен ұлттық мәдени өміріне қатысты деректер прецедентті атауларында көрініс тапқаны үшін зерттеуде қарастырылған прецедентті атауларды олардың санына жатқызуға болады. Олар ұлттық мәдени код түріндегі белгілердің, тұрақты салыстырудың, метафораның және басқа да экспрессивтік құралдардың қызметін атқарады. Оларды төрт түрге бөлуге болады: а) мифтер мен аңыздарға негізделген стереотиптік прецедентті атаулар; ә) ертегілерге, өлеңдерге, жырларға негізделген стереотиптік прецедентті атаулар; в) тарихи деректерге негізделген стереотиптік прецедентті есімдер; және г) көркем шығармаларға негізделген стереотиптік прецедентті есімдер [10, 705-б.]

Түркі халықтарына ортақ прецедентті есімдерді талдау нәтижесінде мифтік аңыздар (Жер ана, Ұмай ана, Қасқыр ана (Көкбөрі)), діни аңыздар мен жағдаяттар (Хауа ана, Хадиша ана, Айша ана, Фатима ана) және тарихи аңыздар мен жағдаяттар (Тұмар, Бөрте, Ілбилге хатун) негізінде қалыптасқан төмендегі прецедентті есімдер (1-кесте) анықталып, жіктелді:

1-кесте – «Ана» ұғымын білдіретін түркі халықтарына ортақ прецедентті есімдер

Тілі	Мифтік прецедент атаулары			Діни прецедент атаулары				Тарихи прецедент атауы		
	Жер ана	Ұмай ана	Қасқыр ана (Көкбөрі)	Хауа ана	Хадиша ана	Фатима ана	Айша ана	Тұмар (Тұмар)	Бөрте ана	Ілбилге хатун
Қазақ тілінде	Жер ана	Ұмай ана	Қасқыр ана (Көкбөрі)	Хауа ана	Хадиша ана	Фатима ана	Айша ана	Тұмар (Тұмар)	Бөрте ана	Ілбилге хатун
Түрік тілінде	Toprak ana	Umay	Bozkurt	Havva ana	Hatice ana	Fatma ana	Ayşe ana	Tomris	Böрте (çine)	İlbilge hatun
Өзбек тілінде	Ona yer	Umay ona	Qashir ona	Havo ona	Hadicha ona	Fotimo ona	Oysha ona	To'maris	Bo'rta Fujin (xotun)	Elbilga hotun
Әзірбайжан тілінде	Ana Yer	Umay ana	Ana Canavar (bozqurd)	Eva ana	Xədicə ana	Fatimə ana	Ayişə ana	Tomris	Börtə	İlbilgə xatun
Башқұрт тілінде	Ер-әсә	Үмай-ана	Баш Корт	Һауа ана	Хәзисә ана	Фатима	Ғәйшә ана	Тамарис	Бүртә	Илбилге
Түркмен тілінде	Toprak Ene	Umay Ene	Möjek Ene	How Ene	Hatyja Ene	Fatyma Ene	Ayuşa Ene	Tomaris Ene	Böрте Ene	Ylbilge Ene
Ұйғыр тілінде	Yer ana	Umay	Bozqurt	Hava ana	Xelice ana	Patime ana	Ayşe ana	Tumaris	Böрте (Çine)	İlbilge Xatun
Татар тілінде	Жир ана	Умай	Ана бүре	Анабыз Хава	Хәдичә	Фатыйма	Гайшә	Патшаби кә Тұмар	Бөрте	Илбилге
Қырғыз тілінде	Жер эне	Умай эне	Эне карышкыр	Обо эне	Кадыча эне	Батма эне	Айша эне	Тұмар	Бөртө	Илбилге катын

Түркі халықтарына ортақ мифтік прецедентті есімдер. Түркі халықтарының миф, тарих, дін туралы ортақ ой-пікірлері мен ұғымдары бар, дегенмен, бір түбірден тарағанына қарамастан, дін, діл, тіл, тарих тұрғысынан айырмашылықтар көрінеді.

Түркілерде «Жер» ұғымы «Ана» ұғымымен теңестіріледі, өйткені олар өмірдің бастауы және қайнар көзі. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: «Жер-Ана – тіршілік көзі, болмыстың негізі» деген анықтама беріледі [11, 306-б.]. «Жер» ұғымының түркі халықтары үшін маңызы ежелгі дәуірден бастау алған. «Жерді құдайлардың анасы немесе молшылық Құдайы ретінде қабылдас бұрын, біз оны Tellus Mater, яғни, «Ана» ретінде қабылдауымыз керек» [12, 75-б.] деген пікір бар. Жер тіршіліктің бастауы ретінде ананың құрсағына ұқсайды. Ана дүниеге ұрпақ әкеліп, ұрпақ жалғастығын қамтамасыз ететін болса, «Жер-Ана» да дәл сол қызметті атқарады. Ана құрсағынан шыққан ұрпақ та, жер қойнауынан шыққан кез келген тіршілік иесі де Жерден нәр алады. Жердің сыйымен қоректенетін әрбір тіршілік иесі қызметін тоқтатып, Жерге қайтады. Түркі халықтарының наным-сеніміне сүйенер болсақ, «Жер-Ана жақсылық жасағысы келген кезде, мол дәнді дақыл мен жемістерден береді» [13, 205-б.]. Бұл Жердің ана сияқты қажеттіліктерді қамтамасыз етуге қабілетті екендігін көрсетеді. Абай Құнанбаевтың: «Анамыздай жер иіп емізгенде...» – деген өлең жолдары жоғарыдағы пікірімізді дәлелдей түседі.

Тіпті Құранда адамның балшықтан жаратылғаны айтылады: «Шындығында, Біз адамды құрғақ саздан жараттық» [13, 220-б.].

Кейбір түркі қауымдарында Жер-Анамен байланыс адам дүниеге келген сәттен басталып, қайтыс болғаннан кейін де жалғасады; марқұм болған кісінің бейітіндегі үйілген топырақты жүкті әйелдің құрсағына ұқсатады. Демек, адам қайтыс болғаннан кейін де Жер-Ананың құрсағында болады деген түсінік болған [14, 20-б.]. Атқаратын қызметі жағынан «Жер-Ана» мен «Ана» ұғымдары өте ұқсас. Яғни, екеуі де туу және нәрлендіру (қоректендіру) қызметтерін атқарады. Екеуі де береке мен молшылықтың символы. Жер тек түркі халықтары үшін қасиетті саналған жоқ; ол символдық түрде «Адамзаттың анасы» болды [15].

Түркі халқына ортақ тағы бір прецедентті есім бола алатын ұғым бұл – Ұмай ана. Көне түркілердің дүниетанымында Ұмай ана қамқоршы, ұлы рух пен мейірімділіктің символы ретінде де қарастырылады.

Ұмай – түркілердің әйелге деген құрметінің көрсеткіші. Алғаш рет Күлтегін ескерткішінде: «Әкем қаған қайтыс болғанда інім Күлтегін жеті жаста еді. Он жасында Ұмай текті анамның бағына орай, інім Күлтегін ер атанған». «Ұмай» сөзінің этимологиясының өзі оның «Ана» ұғымымен тікелей байланысын көрсетеді: 1. *Ұмай* – жатыр, ананың жатыры: (ТТ VII 27 16); 2. Ұмай – құдайдың аты (Тон38; МК I 123); (Е 28 3; Usp5 6) [16, 611-б.]. «Диуани-Лұғат ат-Түрк» (2005) М. Қашқари сөздігінде Ұмай «плацента» деген мағынаны білдіреді.

Қазақ тілінде «Ұмай текті ұрпақ» деген ұғым бар. Қазақ халқы үшін тек пен қан тазалығы өте маңызды болған. Ата-бабаларымыз тегі асылдың тұқымына таласқан. «Ұмай текті ұрпақ» деген фразеологиялық оралым ұрпақтың Ұмай анадай болып өсуіне байланысты туындаған таным. Түркі халықтарына ортақ тарихи жәдігеріміз М. Қашқаридың «Диуани-лұғат-ат-түркінде»: «*Ұмайға қызмет еткен ұлды болады*», «*Ұмайға табынған ұлды болады*» [17, 138-б.] деген тілдік бірлікті кездестіреміз. Бұл фразеологиялық тіркестер Ұмай ананың түркілер танымында Құдай немесе үлкен күш иесі ретінде қабылданғандығы анық көрінеді. Осы тарихи дерек, сонымен қатар Ұмай анаға қатысты мифтік аңыздар Ұмай ананы түркі халықтарына ортақ прецедентті есім ретінде қабылдауды негіздейді.

Түркі халықтарында киелі болып есептелетін ұғымдардың бірі – Көкбөрі. Түркілердің тотеміне айналған қасқыр – ен даланы мекендейтін тіршілік иесі, азулы, ақылды, еркіндікті сүйетін жануар. Көк бөрі жыртқыш жануар болғанымен, оның ішкі дүниесі, икемділігі адамдікінен еш кем түспейді. Түркі халықтарының дәстүрлі тілдік санасында *қасқыр жүрек*

(қасқыр жүректі) – батыл; *бөрі айбат* – қасқырдай айбатты; *арлан бөрі* – тәжірибелі қасқыр; *көкжал қасқыр* – қаһарлы қасқыр сияқты адамның мінез құлқын сипаттауға арналған тұрақты тіркестер кездеседі. Қытай шежіресіндегі аңыздарда жыртқыш аң бейнесі «*мейірімді ана*» ұғымымен қатар қолданылады. Түрік, моңғол, алтай мифтерінде қасқыр күдіретті Құдайға теңестірілді, бірақ онымен бірге ол «Ана» (Kurt Ana) ретінде де бейнеленген. Түркі халықтары: «*Біз Көкбөрі емген, көк Тәңіріне сенген түркіміз*», «*Біз Көкбөрі емген, көк түркінің ұрпағымыз*» дейді. Мұндағы «*Көкбөрі емген*» деген тілдік бірліктің өзі Көкбөрінің анаға теңестірілгендігін білдіреді. Ал «*Біз Көкбөрі емген, көк түркінің ұрпағымыз*» деген сөз мифтік аңыз бойынша түркілер қасқыр анадан тараған дегенге саяды. Көкбөрі Оғыз қаған, Көктүрік дастандарында «Ана» ретінде бейнеленсе, ұйғыр дастандарында «Әке» ретінде суреттеледі.

Түркі мифологиясы мен аңыздарында қасқыр ана әлі күнге дейін киелі болып есептеледі [18, 120-б.]. Қасқыр анадан тараған түркілер оны Тәңірдің қасиетті елшісі, құтқарушы және рухани қорғаушы ретінде таныған. Түркі мәдениетінде қасқырдан тарау жаңа өмірдің бастауын білдіреді. Бұл халықтың қасқырдан таралу философиясын нығайта түскендей. Қасқыр анаға деген сенім, киелі жануар ретінде бағалау сол ықылым заманнан бері жалғасуда. Бұл түркі халықтары сияқты алпауыт бір тайпаның жер бетінен жоғалып кетпей, сақталып қалуына Қасқыр ананың себепші болуынан туған танымның нәтижесі.

Аңыздар мен мифтердегі мәліметтерге сүйенсек, қасқыр ана өз үңгіріне баланы әкеліп, сол арқылы түркі халықтарының сақталуына және көбеюіне үлес қосады. Түрік мифологиясында үңгір мен ана құрсағындағы ұқсастық айтылады. Бұл ұқсастық «Ана бөрі» түркі халықтарының жер бетінен жойылып кетуіне жол бермеді деген сенімнің негізі.

Көк Тәңірі тіркесіндегі «Көк» сөзінің мағынасы тек қана аспанның түсін білдіріп тұрған жоқ, сонымен қатар ұлылық, кеңдік, мәңгілік, тереңдік, даңқтың көрінісін сипаттайды. Сол сияқты Көкбөріні де Тәңірдің елшісі ретінде қабылдап, түбірі құдаймен байланысты екенін айғақтау мақсатында «Көкбөрі» деп атаған екен.

Түркі халықтарына ортақ діни прецедентті есімдер. Түркі халықтары ислам дінін қабылдағаннан бастап, олардың когнитивті базасында адамзат баласының түп анасы ретінде Хауа ана танылған. Хауа ана алғашқы адам әрі алғашқы пайғамбар. Адам атаның өмірлік серігі. Аллаһ Тағаланың алдымен Адам атаны жаратуы және оның қабырға сүйектерінен Хауа ананы жаратуымен байланысты жағдаяттан белгілі.

Алла тағала: «Ей, адамдар! Сендерді бір жаннан жаратқан және одан (ол жаннан) жұбын жаратқан, сондай-ақ ол екеуінен көптеген ер әйелді таратқан Раббыларыңнан қорқындар», деген. Яғни мұнда әйелдің Адам ата заманынан бергі адамзаттың анасы екенін ескертті [19, 17-б.]. Осыған байланысты түркі халықтарында «Адам – түп ата, Хауа – түп ана» деген мақал бар.

Жалпы, әйел ұғымынан тыс ислам дінінде анаға қатысты танылған таным мен түйсік, қасиет басқа дін мен наным-сенімде кездеспейді екен. Ислам діні үшін «Ана» сақральды ұғым. «Біз адамдарға ата-аналарына мейірімді болуға кеңес бердік. Себебі анасы оны көптеген қиыншылықтарға карамастан көтерген. Сүттен, яғни емшектен шығару да екі жылдан кейін жүзеге асқан. Алдымен маған (Аллаһ Тағалаға), содан кейін ата-анаңа шүкір ет! Қайту тек маған» [20]. Осы діни жағдаят ананың ислам дініндегі маңызын ашып беріп қана қоймай, діни прецедентті есім ретінде талдауға негіз болып отыр.

Ислам дінінде Хауа анадан кейін «*Хадиша*» есімі жиі айтылады. Хадиша ана – исламды ең алғаш қабылдаған мүміндердің ішінде көш бастап тұрған абзал әйел. «*Хадиша*» сөзі араб тілінен аударғанда «алғашқы» деген мағынаны білдіреді [19, 19-б.]. Хазірет Хадиша өмір сүрген Хижаз аймағы сол уақыттарда надандықтың дәуірін бастан кешірген. Хадиша ана надандық дәуірінің ешқандай кірі жұқпаған жан болған. Осындай кіршіксіз тазалығын білетін жұрт оны пәк, таза деген мағынаға келетін «Таһура», бұған қоса Құрайыш әйелдері

арасында ханым деген мағынаға саятын «Саида» деп атаған. Тіпті санасы сергек, ұғымтал әрі ажарлы болғандықтан, жақсы деген мағынада «*Жәйида*» деген лақап атқа ие болған. Мұхаммед пайғамбардың (саллаллаһу эләйһи уә сәлләм) өмірінде Хадиша ананың алар орны ерекше, өйткені ол пайғамбардың 25 жыл отасқан жұбайы болған [19, 20-б.]. Хадиша ана пәктік, тазалық, сұлулық иесі ретінде символдық мәнге ие болған түркі халықтарына ортақ діни прецедентті есім ретінде қабылдауға жоғарыдағы мысалдар дәлел.

Түркі халықтарында «*Жұмақ аналардың табанының астында*» деген ұлы ұғым бар. Бұл Құран кәрім түскен заманнан бері айтылып келе жатқан Пайғамбарымыздың хадисі. Бірақ, 1400 жылдай уақыт аралығында мақал ретінде қолданылып жүр. Ана қасиетті жан, ол ұрпағының жердегі жұмағы [21, 401-б.].

Адамзат тарихындағы ең ұлы пайғамбарлардың бірі Иса пайғамбардың анасы Мәриямның ислам дініндегі орны ерекше. Мәриям әлемдегі ең құрметті әйелдердің бірі. Шыншылдық дәрежесін иеленген, абыройын сақтаушы ана. Иса пайғамбарды ер адаммен қосылмай, кеудесіне үрленген демнің жатырына түсуі арқылы босануына байланысты жағдаят бұл есімнің түркі халықтарының когнитивті кеңістігінде ерекше маңызға ие болды [19, 47-б.].

Түркі халықтарына ортақ тарихи прецедентті есімдер. Түркі әйелдері атқа мініп, ерлермен бірге елін жаудан қорғаған. Бұған дәлел Түркі халықтарының тарихында орын алған ұлы тұлға – Тұмар ана. Сақ патшайымы Тұмар ханша әлемдегі ең атақты әйел патшалардың бірі. Орта Азияға басқыншылық жорықпен келген Кіреукенің (Кир) әскерін Тұмар ханшаның жермен жексен етуі, оның есімінің тарихқа енуіне негіз болған негізгі оқиға. Осы аңыз-жағдаяттың Тұмар ананың батырлық бейнесі, прецедентті есім ретінде түркілердің когнитивті кеңістігінде орын алғанын нақтылайды.

Негізі есімі «*Темір*» болуы керек еді, алайда ескі грек тарихшыларының «*Tomiris/Demurus*» деп атап кеткен әлемнің ең алғашқы әйел қолбасшысы Тұмар ана печенек түркілерінен шыққан деген дерек бар.

«Біздің Тұмар – көк түріктің тұмары, Біздің Тұмар – батырлықтың анасы» деп С. Адай жырлаған, аңыз тұлға Тұмар ана – тарих аспанын безендіретін ең жарық жұлдыз, бүкіл түркі әйелдері үшін ерліктің үлгісі.

Келесі прецедентті есім ретінде қарастырып отырған тұлға – Бөрте ана, Шыңғыс ханның әйелі. Зерттеу мақаласына бұл есімнің прецедентті есім ретінде талданып, қаралуы керектігі сараптама нәтижесінде респондент – сарапшы түрколог ғалымдардың ұсынысымен енгізілді. Нәтижесінде Бөрте анаға қатысты тарихи прецедентті жағдаят талданды. Бөрте Шыңғыс ханның көп әйелдерінің арасында өзінің ақылы мен даналығы әрі қайсарлығымен танылған, жауынгер рухты ана. Шыңғыс ханның сенімді кеңесшісі. Тарихта «*Ежен*» (*Хан ана, ханды туған ана*) ұғымымен танылған Бөрте анаға байланысты жағдаят прецедентті есім ретінде қарастырып, талдауға негіз болып отыр [22].

Байқағанымыздай, прецедентті есімдердің қалыптасуында маңызды рөл атқаратын нәрсе бұл прецедент болатын есімнің символдық немесе эталондық мәнге ие болуы. Пікірімізді дәлелдей түсу үшін Д.Б. Гудковтың прецедентті есімдердің маңызды белгілеріне жасаған талдауымен сабақтағымыз келеді. Ғалымның пікірінше: «Әрбір прецедентті құбылыстың астарында белгілі бір жағдаят болады; бұл жағдаят құрылымы ұқсас басқа жағдаяттардың эталонды жиынтығы ретінде әрекет етеді; аталған жағдаят белгілі бір лингвомәдени қоғамдастықтың өкілдерінен айқын көрінеді; кез келген прецедентті құбылыс үшін лингвомәдени қауымдастықтың когнитивтік базасына кіретін образ-бейнелеу болады; прецедентті құбылыстардың жиынтығы лингвомәдени қауымдастық мүшелерінің қызметін реттей отырып, тілдік-мәдени қауымдастықтың құндылықтарын нығайтады; прецедент әрқашан стереотиптен ерекшеленетін өзіндік мағынасы бар «тұлғаланған», жағдаятпен (тұлғамен, мәтінмен) байланысты; прецедентті құбылыстардың астарында ұлттық тұрғыдан

анықталған идеялар аксиологиялық сипатқа ие, оларға «жақсы»/«жаман» шкаласы бойынша белгілі бір баға беріледі [3, 92-б.]. Зерттеу нәтижесінде отандық, шетелдік ғалымдардың прецеденттік феноменіне, прецеденттік есімдерге қатысты теориялық білімінің негізінде түркі халықтарына ортақ прецедентті есімдер талданып, талқыланып отыр.

Жоғарыдағы зерттеу нәтижелеріне сәйкес ең көп танылған әрі түркі халықтарына ортақ болатын төмендегі прецедентті есімдер респондент-сарапшылардың талқысына түсіп, анықталды (1-сурет).

Ортақ прецедентті есімдерді анықтауда лексикографиялық материалдар да қарастырылды. Бұл материалдарды талдау түркі халықтарына ортақ прецедентті есімдердің маңызды және ерекше белгілері мен прецедентті есім болуға түрткі болған жағдаяттарды, символдық белгісі мен аксиологиялық бейнесін, сакралды статусын анықтауға септігін тигізді.

Түркі халықтарына ортақ «Ана» ұғымын білдіретін мифтік прецедентті есімдердің маңызды дифференциалды белгілері:

Жер ана

Прецедентті жағдаят: өмірдің бастауы, нәр беруші.

Белгісі: молшылық.

Ұлттық негізгі аксиологиялық бейнесі: жомарт ана.

Сакралды статусы: құдай.

Ұмай ана

Прецедентті жағдаят: жаңа туған нәресте мен ананы қорғаушы.

Белгісі: мейірімділік.

Ұлттық негізгі аксиологиялық бейнесі: текті ана.

Сакралды статусы: құдай, періште.

Қасқыр ана (Көкбөрі)

Прецедентті жағдаят: түркі халықтарының жоғалып кетпеуіне себеп болуы, түркі баласын емізіп, өсіруі.

Белгісі: төзімділік.

Ұлттық негізгі аксиологиялық бейнесі: жануар ана.

Сакралды статусы: тотем.

Түркі халықтарына ортақ «Ана» ұғымын білдіретін діни прецедентті есімдердің маңызды белгілері

Хауа ана

Прецедентті жағдаят: Адам атаның қабырғасынан жаралған, зайыбы.

Белгісі: түп ана.

Ұлттық негізгі аксиологиялық бейнесі: Құран Кәрім аңыздарының кейіпкері болған ана.

Сакралды статусы: мүміндердің анасы.

Хадиса ана

Прецедентті жағдаят: надандықпен күресуші.

Белгісі: даналық сенім және адалдық.

Ұлттық негізгі аксиологиялық бейнесі: қамқоршы ана.

Сакралды статусы: мүміндердің анасы.

Фатима ана

Прецедентті жағдаят: Мұхаммед пайғамбардың ең кіші әрі сүйікті, қадірлі қызы.

Белгісі: Төзімділік, жанкештілік, күрескер ана.

Ұлттық негізгі аксиологиялық бейнесі: Исламдағы кемел тұлға.

Сакралды статусы: ізгіліктің анасы

Сараптамалық шолу нәтижелері

Ортақ прецеденттік атаулар мәселесі түркі халықтары үшін өзекті ме?

Түркі халықтарына ортақ прецедент атауларын анықтау үшін прецедентті есімдерге байланысты жағдайлар маңызы бар ма?

Көкбөрі бүкіл түркі халықтарына ортақ «Ана» ұғымын білдіретін мифтік прецедент бола алар ма еді?

Жер ана бүкіл түркі халықтарына ортақ, "Ана" ұғымын білдіретін мифтік прецедент бола алар ма еді?

Ұмай ана түркі халықтарына ортақ, "Ана" ұғымын білдіретін мифтік прецеденттік атау болуы мүмкін бе?

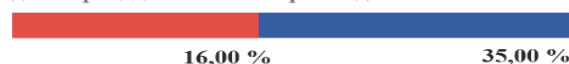
Томирис ана түркі халықтарына ортақ, "Ана" ұғымын білдіретін тарихи прецедент бола алар ма еді?

"Ана" ұғымын білдіретін Хауа ана түркі халықтарына ортақ есімнің жалпыға бірдей діни прецеденті бола алар ма еді?

Хадиша ана түркі халықтарына ортақ, "Ана" ұғымын білдіретін діни прецедент бола алар ма еді?

Мәриям ана бүкіл түркі халықтарына ортақ, "Ана" ұғымын білдіретін прецедент бола алар ма еді?

Айша ана түркі халықтарына ортақ, "Ана" ұғымын білдіретін діни прецедент бола алар ма еді?

Түркі халықтарына ортақ, "Ана" ұғымын білдіретін прецеденттік атауларды мифтік, діни, тарихи прецеденттік атауларға жатқызу дұрыс па?

1-сурет – Түркі халықтарына ортақ прецедентті есімдерді анықтауға арналған сараптамалық сауал нәтижесі

Айша ана

Прецедентті жағдаят: білімді, оқымысты ана, исламдағы әйел құқығын қорғаушы.

Белгісі: ақиқат пен ізгілік.

Ұлттық негізгі аксиологиялық бейнесі: көркем мінезді ана.

Сакралды статусы: тақуа.

Түркі халықтарына ортақ «Ана» ұғымын білдіретін тарихи прецедентті есімдердің дифференциалды белгілері.

Тұмар (Томирис)

Прецедентті жағдаят: Кир патшаны жеңген батыр ана.

Белгісі: батылдық, батырлық.

Ұлттық негізгі аксиологиялық бейнесі: жауынгер ана.

Сакралды статусы: жоқ

Бөрте ана

Прецедентті жағдаят: Шыңғыс ханның ақылды кеңесшісі.

Белгісі: даналық.

Ұлттық негізгі аксиологиялық бейнесі: жауынгер рухты ана, ханды туған ана.

Сакралды статусы: жоқ.

Бұл зерттеу «Ана» ұғымын білдіретін прецеденттердің шектеулі санын анықтағанымен, бұл санның маңызсыз екенін білдірмейді. Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – түркі халықтары арасында «Ана» ұғымын білдіретін ортақ прецедент атауларын анықтау және олардың маңызды прецедентті атаулар екенін дифференциалдық белгілер арқылы дәлелдеу.

Ұлттық мәдениет әрбір халықтың рухани және материалдық құндылықтарын қамтиды. Әдетте, бұл құндылықтар ғасырлар бойы кез келген нақты аймақтың әлеуметтік факторларының, табиғи мекендеу ортасының және өмір сүру жағдайларының әсерінен қалыптасады. Ұлттық мәдениет ұғымы кез келген белгілі этностың тарихымен, өркендеуімен құлдырауымен тығыз байланысты. Белгілі бір уақытта болған оқиғалардың барлығы сол кездегі халық өкілдерінің ойлау стилі мен дәстүріне әсер ететіні сөзсіз. Сондықтан прецедентті құбылыстар ұлттық мәдени ақпаратты берудің бір жолы болып табылады.

Соңғы жылдары зерттеушілер белгілі бір халықтың ұлттық мәдениетінің өкілдері ретінде прецедентті құбылыстарды, оның ішінде прецедентті атауларды зерттей бастады. Мысалы: «Mickey mouse ағылшын мәдениеті мен тіліндегі прецедентті феномен ретінде» [23, 64-б.]; «Қытай ұлттық мәдениетінің прецедентті атауы» [24, 70-б.]; «Жеке тілдік санадағы тұспал есім ұлттық мәдени құндылықтардың символы ретінде» [25, 5-б.]; және «Квебеко лингвистикалық дүниетанымындағы прецедентті құбылыстар» [26, 61-б.].

Бұл сақталған зерттеулер халықтардың когнитивтік деректер қорының құрамдас бөлігі ретінде белгілі бір халықтың прецедентті құбылыстарына лингвомәдениеттанулық талдау жасайды.

Осы зерттеуде ұсынылған әрбір прецедентті атау маңызды мәдени құбылысты білдіреді. Осылайша, бұл жұмыста таңдалған ортақ атаулардың лингвомәдени талдауының толықтығы үшін зерттелетін прецедентті құбылыстардың тарихи, мифтік, діни және мәдени контекстеріне талдау жасалды.

Қазіргі түркі тілдеріндегі (қазақ, түрік, өзбек, татар, ұйғыр, қырғыз, башқұрт, саха, т.б.) ана ұғымын білдіретін прецедентті атауларды бөлек зерттеу керек. Түркі халықтары бір түбірден тараған болуы мүмкін, бірақ қазіргі түркі тілдерінің де өз әдеби тілі, тарихы, мәдениеті, ерекшеліктері бар. Бұл зерттеу тек түркі халықтарында жиі кездесетін прецедентті атауларды ғана көрсетуге тырысып, Домалақ ана, Рабия Сұлтан Бегім, Келміш бегім, Гауһар ана, Қарашаш ана сияқты белгілі бір тұлғаның тарихымен байланысты және географиялық сипаты бар прецедентті атауларды қарастыра алмадық. Мұндай прецедентті атаулар Орта Азиядағы түркі халықтарына қатысты болуы мүмкін, бірақ Сібір түркі

халықтары арасында кең тараламаған. Одан әрі қазіргі түркі тілдес халықтар өздерінің тарихи шеңберінен тыс жерлерде кең таралғандықтан; болашақ зерттеулерде әр түркі халқының «Ана» ұғымын білдіретін прецедентті атауларды аймақтық тіл білімі тұрғысынан қарастыру қажет, сондай-ақ барлық түркі халықтары үшін жалпы прецедентті құбылыстарды зерттеу қажет деген пікірдеміз.

Қорытынды

Тәжірибе барысында алынған мәліметтер негізінде біз келесідей қорытынды жасадық. Түркі халықтарының танымындағы «Ана» концептісімен байланысты прецедентті есімдердің қалыптасуы әртүрлі факторларға байланысты екені жоғарыда айтылды.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, түркі халықтарына ортақ әмбебап тарихи прецеденттік есімдер сол есіммен байланысты лингвомәдени, лингвотанымдық фактілерге негізделіп, дифференциалды белгілерінің нәтижесінде *түркі халықтарына ортақ мифтік прецеденттер, діни прецеденттер, тарихи прецедентті есімдер* деген атаумен үш топқа бөлініп, жіктеліп көрсетілді. Дифференциалды белгілері прецеденттерді салыстыра талдауға септігін тигізіп отыр.

Түбі бір түркі халықтарының мифологиясы мен діни ахуалы, тарихы бір-біріне өте ұқсас. Жеке-жеке ұлт, мемлекет болып қалыптасқанға дейінгі тарихынан алшақтықтардан гөрі, ұқсастықтар басым. Әуел баста Тәңірге табынған түркілер бірнеше діни ағымдардың ықпалына түсіп, ислам дінін қабылдап, осы дінге тұрақтағаны тарихтан белгілі. Сондықтан да түркі тектес халықтардың ортақ тарихы мен мәдениетін исламнан бұрынғы ежелгі дәуір және исламнан кейінгі ортағасырлық дәуір деп бөліп қарастыруға тура келді.

Прецедентті есімдердің тууына ұйытқы болған жағдаяттар талданып, туыстас түркі тілдері арасында салыстырмалы талдау жүргізілді, прецедентті есімдердің мәдени-танымдық, тарихи, діни байланыстары ашылды.

Зерттеу барысында анықталған прецедентті есімдер түркі халықтары үшін мәдени маңызды болып табылады.

Байқағанымыздай, жоғарыда келтірілген мифтік танымға, діни танымға, тарихқа негізделген прецедентті есімдердің барлығы қандай да бір жағдаятпен байланысты қалыптасқан есімдер, прецеденттік феноменін құраушы бір компоненті ретінде өзін-өзі айқындап көрсетіп тұр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гумилев Л. Көне түріктер. – Алматы: Білім, 1994. – 486 б.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 363 с.
3. Гудков Д.Б., Захаренко И.В., Красных В.В., Багаева Д.В. Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов. В кн.: Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – М.: Филология, 1997. – Вып. 1. – С. 82–103.
4. Кулынтаева Т.Б., Гулсевин Г. «Уақыт концептісінің циклдық» моделі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 59–67.
5. Красных В.В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований. В кн.: Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. Вып. 2. – М.: Филология, 1997. – С. 5–13.
6. Нахимова Е.А. Прецедентные имена в массовой коммуникации: Монография. – Екатеринбург: Ин-т социального образования, 2007. – 207 с.
7. Мадиева Г.Б. Прецедентные имена в тюркском культурном наследии. Памятники истории и культуры Казахстана: Сб. Казахского Общества охраны памятников истории и культуры. Вып. 6 / сост. Б.Ш. Валиханова. – Алматы, 2011. – С. 188–195.
8. Иманбердиева С.Қ., Егізбаева Н.Ж. Прецедентті термин және прецедентті есім // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2015. – №2 (154). – Б. 158–165.

9. Немирова Н.В. Прецедентность и интертекстуальность политического дискурса (на материале современной публицистики) // Лингвистика: Бюл. Урал. Екатеринбург. – 2004. – Т. 11. – С. 149–154.
10. Murzinova A., Tymbolova A. The national and cultural peculiarities of stereotyped precedent names (A case study of the Kazakh, Russian, and English languages) // X^Llinguae. European Scientific Language Journal registered by the Ministry of Culture of Slovak Republic. – Vol. 11, Issue 2. – 2018. – P. 705–706.
11. Қоңыратбаева Ж., Қалиев Ф., Есенова Қ., т.б. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том. – Алматы: Арыс, 2007. – 752 б.
12. Eliade Mircea. Dinler Tarihine Giriş. – İstanbul: Kabaalıcı Yayinevi, 2013. – 456 s.
13. Beydili C. Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük (1. baskı). – Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2015. – 639 s.
14. Arslan M. Amerikan Yerlileri ve Türk Dünyasının Kültür Varlığı Arasındaki Paralellikler // Türkler Ansiklopedisi, 20. – Ankara: Yeni Türkiye Yayinlari, 2002. – S. 1524–1549.
15. Кодар З. Түркі-қазақ дүниетанымындағы әйел мәселесі. – Алматы: Тамыр, 2015. – 187 б.
16. Древнетюркский словарь / Ред. Наделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
17. Кашгари М. Дивану лугат ат-турк. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
18. Bayat F. Türk Mitolojik Sistemi 1 (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi (3. baskı). Mitoloji – Destan. – Ankara: Ötüken Yay, 2015. – 380 s.
19. Кулькибаев А. Алғашқы мұсылман хазірет Хадиша (радиаллаһу анһа). – Алматы: Көкжиек, 2020. – 112 б.
20. Лұқман сүресі. 14. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?süre=31&ayet=14> (қаралған күні 16.01.2023)
21. Калиева Н., Озғамбаева Р. Паремиялар концептуалды талдау құралы ретінде // VI Халықаралық түркі әлемі зерттеулері симпозиумы. III том. – Баку, 2019. – Б. 401–406.
22. Айтмұхамбет Ж. Бөрте ханым. [Электронды ресурс]. URL: <https://egemen.kz/article/267309-borte-khanym> (қаралған күні 15.01.2023)
23. Романова Т.А. Микки маус как прецедентный феномен в англоязычной культуре // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. – 2019. – №4. – С. 64–71.
24. Ленинцева В.А., Бурукина Т.Н. Прецедентные имена китайской национальной культуры // Вестник РУДН, серия Лингвистика. – 2015. – №2. – С. 70–89.
25. Бубнова И.А., Подрезова Д.В. Прецедентное имя в индивидуальном языковом сознании как символ национально-культурных ценностей // Вестник ЮУрГУ. Серия Лингвистика. – 2017. – Т. 14, №1. – С. 69–71.
26. Болотина К.Э. Прецедентные феномены в языковой картине мира квебекцев // Вестник РУДН, серия Лингвистика. – 2016. – Т. 20, №2. – 2016. – С. 61–76.

REFERENCES

1. Gumiliev L. Kone turikter [Ancient Turks]. – Almaty: Bilim, 1994. – 486 b. [in Kazakh]
2. Karaulov Iu.N. Russki iazyk i iazykovaia lichnost [Russian language and linguistic personality]. – M.: Nauka, 1987. – 363 s. [in Russian]
3. Gudkov D.B., Zaharenko I.V., Krasnyh V.V., Bagaeva D.V. Precedentnoe imia i precedentnoe vyskazyvanie kak simvolyy precedentnyh fenomenov [Precedential name and precedent statement as symbols of precedent phenomena]. V kn.: Iazyk, soznanie, kommunikacia: Sb. statei / Red. V.V. Krasnyh, A.I. Izotov. – M.: Filologia, 1997. – Vyp. 1. – S. 82–103. [in Russian]
4. Kulyntaeva T.B., Gulsevin G. «Uaqyt konceptsinin cikldyq» modeli [The cyclical model of the concept of time] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 59–67. [in Kazakh]
5. Krasnyh V.V. Sistema precedentnyh fenomenov v kontekste sovremennyh issledovani [The system of precedent phenomena in the context of modern research]. V kn.: Iazyk, soznanie, kommunikacia: Sb. statei / Red. V.V. Krasnyh, A.I. Izotov. Vyp. 2. – M.: Filologia, 1997. – S. 5–13. [in Russian]
6. Nahimova E.A. Precedentnye imena v massovoi kommunikacii [Precedent names in mass communication]: Monografiya. – Ekaterinburg: In-t socialnogo obrazovaniya, 2007. – 207 s. [in Russian]
7. Madieva G.B. Precedentnye imena v tiurkskom kulturnom nasledii. Pamiatniki istorii i kultury Kazahstana: Sb. Kazahskogo Obshestva ohrany pamiatnikov istorii i kultury [Precedent names in the Turkic cultural heritage. Monuments of history and culture of Kazakhstan]. Vyp. 6 / sost. B.Sh. Valihanova. – Almaty, 2011. – S. 188–195. [in Russian]

8. Imanberdieva S.Q., Egizbaeva N.J. Precedenti termin jane precedentti esim [Precedent term and precedent name] // QazUU habarshysy. Filologiya seriasy. – 2015. – №2 (154). – B. 158–165. [in Kazakh]
9. Nemirova N.V. Precedentnost i intertekstualnost politicheskogo diskursa (na materiale sovremennoi publicistikii) [Precedent and intertextuality of political discourse (based on the material of modern journalism)] // Lingvistika: Biul. Ural. Ekaterinburg. – 2004. – T. 11. – S. 149–154. [in Russian]
10. Murzinova A., Tymbolova A. The national and cultural peculiarities of stereotyped precedent names (A case study of the Kazakh, Russian, and English languages) // XLinguae. European Scientific Language Journal registered by the Ministry of Culture of Slovak Republic. – Vol. 11, Issue 2. – 2018. – P. 705–706.
11. Qonyratbaeva J., Qaliev G., Esenova Q. t.b. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq. 6-tom. – Almaty: Arys, 2007. – 752 b. [in Kazakh]
12. Eliade Mircea. Dinler Tarihine Giriş [Introduction to the History of Religions]. – İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2013. – 456 s. [in Turkish]
13. Beydili C. Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük [Encyclopedic Dictionary of Turkish Mythology] (1. baskı). – Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2015. – 639 s. [in Turkish]
14. Arslan M. Amerikan Yerlileri ve Türk Dünyasının Kültür Varlığı Arasındaki Paralellikler [“Parallels Between the Cultural Heritage of Native Americans and the Turkish World”] // Türkler Ansiklopedisi, 20. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – S. 1524–1549. [in Turkish]
15. Kodar Z. Turki-qazaq dunietanymyndaгы aiel maselesi [The problem of women in the Turkic-Kazakh worldview]. – Almaty: Tamyр, 2015. – 187 b. [in Kazakh]
16. Drevnetiurkski slovar Ancient Turkic dictionary / Red. Nadeliaev V.M., Nasilov D.M., Tenishev E.R., Sherbak A.M. – Leningrad: Nauka, 1969. – 676 s. [in Russian]
17. Kashgari M. Divanu lugat at-turk [Divan lugat at-turk]. – Almaty: Daik-Press, 2005. – 1288 s. [in Kazakh]
18. Bayat F. Türk Mitolojik Sistemi 1 (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi (3. baskı). Mitoloji – Destan [Turkish Mythological System 1 (Turkish Mythology in Ontological and Epistemological Context (3. printing). Mythology - Epic]. – Ankara: Ötüken Yay, 2015. – 380 s. [in Turkish]
19. Kulkibaev A. Algashqy musulman haziret Hadisha (radiallahu anha) [The first Muslim Hazrat Khadija]. – Almaty: Kokjiek, 2020. – 112 b. [in Kazakh]
20. Luqman suresi. 14. [Electronic resource]. URL: <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=31&ayet=14> (date of access 16.01.2023) [in Kazakh]
21. Kalieva N., Ozgambaeva R. Paremiarlar konceptualdy taldau quraly retinde [Parems as a conceptual analysis tool] // VI Halyqaralyq turki alemi zertteuleri simpoziumy. III tom. – Baku, 2019. – B. 401–406. [in Kazakh]
22. Aitmuhambet J. Borte hanym [Mrs. Borte]. [Electronic resource]. URL: <https://egemen.kz/article/267309-borte-khanym> (date of access 15.01.2023) [in Kazakh]
23. Romanova T.A. Mikki maus kak precedentnyi fenomen v angloiazychnoi kulture [Mickey Mouse as a precedent phenomenon in English-speaking culture] // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Lingvistika. – 2019. – №4. – S. 64–71. [in Russian]
24. Leninceva V.A., Burukina T.N. Precedentnye imena kitaiskoi nacionalnoi kulture [Precedent names of Chinese national culture] // Vestnik RUDN, seria Lingvistika. – 2015. – №2. – S. 70–89. [in Russian]
25. Bubnova I.A., Podrezova D.V. Precedentnoe imia v individualnom iazykovom soznanii kak simvol nacionalno-kulturnyh cennostei [The precedent name in the individual linguistic consciousness is a symbol of national and cultural values] // Vestnik IuUrGU. Seria Lingvistika. – 2017. – T. 14, №1. – C. 69–71. [in Russian]
26. Bolotina K.E. Precedentnye fenomeny v iazykovoi kartine mira kvebekcev [Precedent phenomena in the linguistic picture of the world of Quebecers] // Vestnik RUDN, seria Lingvistika. – 2016. – T. 20, №2. – S. 61–76. [in Russian]